Section: Geography and Natural Sciences

DOI 10.70286/SV-13.11.2026.007

Формування екологічної відповідальності учнів засобами шкільної географії: результати емпіричного дослідження

Дем'янчук Петро, кандидат географічних наук, доцент
Кафедра географії та методики її навчання
Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка, Україна
Тютюник Юля, магістрантка 2 курсу
спеціальності А4.07 Середня освіта. Географія
Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка, Україна

Постановка проблеми. Сучасний етап розвитку суспільства супроводжується загостренням екологічних проблем, що охоплюють усі компоненти довкілля. Забруднення атмосферного повітря й поверхневих та підземних водних об'єктів, деградація ґрунтового покриву, скорочення площ лісових масивів, втрата біорізноманіття, накопичення побутових відходів, а також глобальні кліматичні зміни є прямими наслідками складної та нерідко деструктивної взаємодії природних процесів із господарською діяльністю людини. За цих умов критичного значення набуває формування екологічно відповідального суспільства, здатного усвідомлювати віддалені наслідки антропогенного впливу та активно долучатися до збереження довкілля.

Провідна роль у розв'язанні цього завдання належить системі загальної середньої освіти, оскільки саме в шкільному віці закладаються фундаментальні основи світогляду, ціннісні орієнтації та поведінкові моделі особистості. Винятковий потенціал у формуванні екологічної відповідальності учнів має шкільна географія. Як інтегрована навчальна дисципліна, географія поєднує знання про природні компоненти, закономірності функціонування географічної оболонки, особливості розміщення населення та просторову організацію господарства, висвітлюючи складні взаємозв'язки в системі «суспільство – природа».

Актуальність дослідження зумовлена потребою посилення практично-діяльнісної спрямованості екологічної освіти, переходу від пасивного засвоєння відомостей про стан довкілля до формування внутрішньої мотивації та особистої відповідальності за його збереження. Важливо, щоб школярі не лише володіли знаннями про екологічні проблеми, а й розуміли свою причетність до виникнення екологічних ризиків і бачили реальні шляхи участі в їх мінімізації та подоланні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика формування екологічної свідомості, екологічної культури та відповідального ставлення до природи перебуває в центрі уваги багатьох вітчизняних науковців. Зокрема, М. Кисельов досліджував екологічну свідомість як ключовий складник світогляду особистості, наголошуючи на необхідності усвідомлення гармонійних взаємозв'язків між суспільством і природою [1]. В. Крисаченко розглядав екологічну культуру як невід'ємну частину загальнолюдської культури, що регламентує характер взаємодії людини з довкіллям [4]. О. Салтовський приділяв значну увагу соціально-екологічним аспектам природокористування та забезпеченню екологічної безпеки [9]. Питання формування екологічної культури молодого підростаючого покоління в умовах суспільних трансформацій висвітлювала у своїх дослідженнях і Л. Курняк [5].

Важливим напрямом наукових досліджень є використання освітнього потенціалу шкільної географії для формування екологічної свідомості учнів. Географічна освіта сприяє комплексному розумінню природних і суспільних процесів, забезпечує можливість аналізу територіальних відмінностей у прояві екологічних проблем та оцінювання наслідків антропогенного впливу на довкілля. Водночас питання трансформації географічних знань у стійкі переконання та практичні навички екологічно відповідальної поведінки потребує подальшого науково-методичного опрацювання.

Значний науковий доробок присвячено вивченню освітнього потенціалу шкільної географії у формуванні екологічної свідомості школярів. Теоретико-методичні засади цього процесу висвітлено у працях О. Корнус, А. Корнуса і В. Мовчан [2], М. Крушніцького [3]. Прикладні аспекти використання проєктної діяльності у формуванні екологічної свідомості висвітлили І. Мироненко та О. Мірошниченко [8]. Про роль шкільного курсу географії у формуванні екологічної культури учнів йдеться у працях О. Левади, С. Гришко та О. Непші [6]. Формування в учнів екологічної компетентності на уроках географії розглянуто в роботі Т. Назаренко, яка наголошує, що важливим завданням у цьому процесі є розробка та впровадження в шкільну практику нової екологоцентричної парадигми географічної освіти [7, с. 63]. Водночас проблеми ефективної трансформації географічних знань у стійкі особистісні переконання та повсякденні практичні навички екологічно відповідальної поведінки учнів потребують подальшого емпіричного дослідження та методичного опрацювання.

Мета статті – розкрити роль географії і потенціал шкільної географії у формуванні екологічної відповідальності учнів, охарактеризувати стан сформованості її основних компонентів за результатами емпіричного дослідження та обґрунтувати найефективніші методи та форми навчально-пізнавальної діяльності, що сприяють розвитку екологічно свідомої поведінки школярів.

Методи дослідження. Для з'ясування реального стану та ефективності освітніх форм і методів шкільної географії у формуванні екологічної відповідальності учнів у лютому 2026 року було проведено емпіричне

дослідження на базі Тернопільської загальноосвітньої школи I–III ступенів № 27. Вибірку склали 23 учні 9-го класу. Емпіричним інструментарієм слугувала авторська діагностична анкета (20 запитань), розроблена для оцінювання трьох базових компонентів екологічної відповідальності:

1. *Пізнавально-когнітивний компонент* (питання 1–3, 11, 12): оцінювання рівня засвоєння екологічних знань, розуміння причинно-наслідкових зв'язків антропогенного впливу та сучасних екологічних викликів України;

2. *Ціннісно-мотиваційний компонент* (питання 4, 5, 9, 10, 14, 15, 17): рівень усвідомлення особистої причетності до стану довкілля, екологічна мотивація та сприйняття виховного потенціалу уроків географії;

3. *Діяльнісно-поведінковий компонент* (питання 6–8, 18): поширеність реальних повсякденних екологічних практик (раціональне споживання ресурсів, мінімізація використання пластику, участь у екологічних акціях).

Окремий блок (питання 13, 16, 19, 20) було спрямовано на аналіз суб'єктивних освітніх запитів школярів щодо оптимізації методів навчання.

Результати дослідження та їх обговорення.

Аналіз *пізнавально-когнітивного компонента* засвідчив, що переважна більшість дев'ятикласників оцінює свою обізнаність з екологічних проблем як високу та достатню (78,3%), і лише 21,7% як середню. До переліку найактуальніших екологічних загроз для України учні віднесли забруднення водойм і повітря, вирубування лісових масивів, деградацію ґрунтів і накопичення побутових відходів. При цьому 65,2% опитуваних беззастережно погоджуються з вирішальним впливом господарської діяльності людини на стан біосфери, що підтверджує сформованість фундаментальних географічних уявлень про цілісність і взаємопов'язаність процесів у географічній оболонці.

Оцінка *ціннісно-мотиваційних та діяльнісно-поведінкових компонентів* виявила виразний дисонанс між високим рівнем теоретичного розуміння глобальних проблем і реальними повсякденними екологічними звичками школярів (табл. 1).

Таблиця 1. Розподіл показників екологічної відповідальності та практичних дій учнів 9-го класу (N=23, %)

Критерій / Індикатор	Високий рівень (завжди)	Середній рівень (часто)	Низький рівень (рідко)	Відсутній рівень (ніколи)
Усвідомлення особистої відповідальності за довкілля (питання 4)	39,1	43,5	13,0	4,4
Свідома економія води та електроенергії в побуті (питання 6)	5,0	47,8	42,2	5,0
Зменшення використання одноразового пластику (питання 8)	13,0	43,5	30,5	13,0
Реальний досвід участі в природоохоронних акціях (питання 9)	8,7	13,0	52,2	26,1
Готовність змінювати власні звички задля збереження природи (питання 10)	17,4	43,5	34,8	4,3

Результати анкетування демонструють, що переконання про необхідність збереження ресурсів для майбутніх поколінь сформоване у 65,2% опитуваних дев'ятикласників. Водночас системний характер практичної екологічної поведінки (зокрема, роздільного збирання та сортування сміття) властивий лише 13% респондентів. Доволі значна частка учнів (43,5%) зазначила, що «часто намагається не використовувати одноразового пластику», проте стійка ціннісна установка на повну відмову від нього ще відсутня. Важливим оптимістичним резервом є те, що 52,2% школярів, які раніше не мали досвіду участі в екологічних заходах, висловили потенційну готовність долучатися до практичних природоохоронних ініціатив у майбутньому.

Характеризуючи освітню роль шкільного курсу географії, 87,0% дев'ятикласників підтвердили регулярність розгляду екологічних проблем сучасності на уроках. Аналіз навчальних уподобань (рис. 1) виявив, що найбільш ефективними інструментами засвоєння екологічного матеріалу учні вважають аналіз реальних екологічних ситуацій та перегляд мультимедійних матеріалів і презентацій (по 73,9%), а також виконання навчальних проєктів (39,1%) та практичних робіт (34,8%).

Показово, що більшість опитуваних висловила бажання збільшити частку прикладних краєзнавчих завдань, спрямованих на вивчення екологічного стану рідного краю (м. Тернополя та його околиць), зокрема стану місцевих водних об'єктів (р. Серет, Тернопільський став) і рекреаційно-зелених зон.

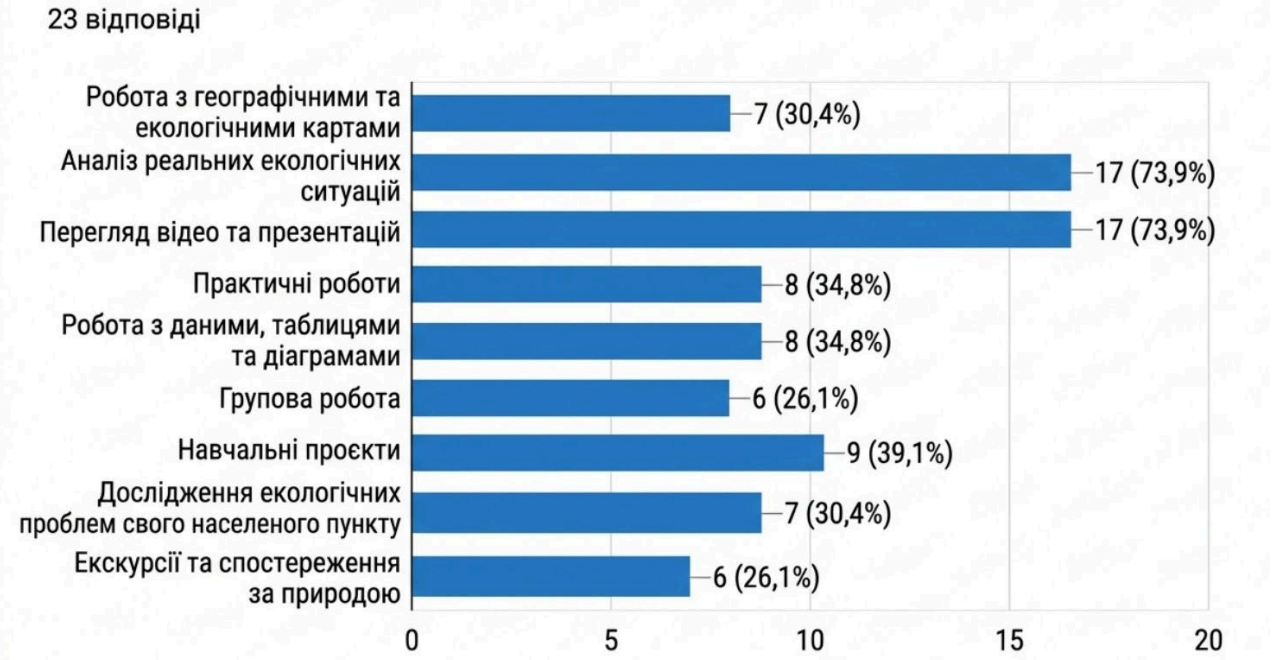

Рис. 1. Види навчальної діяльності, які допомагають учням зрозуміти екологічні проблеми

Для подолання виявленого розриву між знаннями та діями необхідне цілеспрямоване переформатування методики викладання географії шляхом впровадження активних та інтерактивних форм навчання.

Проблемний підхід: постановка суперечливих навчальних питань щодо співвідношення економічного зростання та вимог екологічної безпеки сприяє розвитку критичного мислення.

Інтерактивні методи: організація дискусій, робота у малих групах, застосування рольових ігор (наприклад, моделювання громадських слухань щодо будівництва промислового об'єкта чи створення об'єкта природозаповідного фонду).

Практичні та дослідницькі завдання: залучення школярів до використання геоінформаційних сервісів (Google Earth, Sentinel, Eco City) та супутникових знімків для моніторингу просторового поширення екологічних проблем (вирубка лісів, стихійні сміттєзвалища).

Навчальні екскурсії та польові дослідження: безпосереднє спостереження за станом довкілля в Тернополі і його околицях, виявлення ознак антропогенної трансформації природного середовища.

Проєктна діяльність і позакласна робота: реалізація локальних учнівських ініціатив, проєктів (аудит побутових відходів у школі та вдома, озеленення пришкільної території, просвітницькі акції для громади), які перетворюють знання на сталі повсякденні звички.

Висновки. Шкільна географія володіє потужним і унікальним світоглядним потенціалом для формування екологічно відповідальної особистості, забезпечуючи цілісне розуміння просторово-часових взаємозв'язків у системі «природа – населення – господарство». Результативність цього процесу визначається відходом від суто інформаційного викладання на користь поєднання теорії з прикладними діяльнісними практиками, впровадженням проблемно-пошукових методів та посиленням регіонально-краєзнавчого спрямування географічної освіти. Системне застосування інтерактивних і проєктних технологій забезпечує успішну трансформацію екологічних знань школярів у внутрішні ціннісні переконання та сталу екологічно відповідальну поведінку.

Список використаних джерел

1. Кисельов М. М. Екологічна свідомість як феномен освітянського процесу. *Філософська думка*. 2005. № 2. С. 130–149.
2. Корнус О. Г., Корнус А. О., Мовчан В. В. Роль шкільної географії у формуванні екологічної свідомості учнів. *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.* Серія: Екологія. 2016. Вип. 1. С. 99–110.
3. Крушніцький М. С. Екологізація навчання в українських школах та роль у цьому процесі географії. *Науковий вісник Чернівецького університету*: зб. наук праць. Вип. 137. Педагогіка та психологія. Чернівці: Рута, 2002. С. 99–111.

4. Крисаченко В. С. Екологічна культура: теорія і практика: навч. посіб. Київ: Заповіт, 1996. 352 с.
5. Курняк Л. М. Формування екологічної культури студентської молоді в умовах системних трансформацій у сучасній Україні: автореф. дис. ... канд. філос. наук: 09.00.10. Київ, 2007. 19 с.
6. Левада О., Гришко С., Непша О. Роль шкільного курсу географії у формуванні екологічної культури учнів. *Наука і техніка сьогодні*. 2025. Вип. 3 (44). С. 566-582. DOI: https://doi.org/10.52058/2786-6025-2025-3(44)-566-582
7. Назаренко Т. Г. Формування в учнів екологічної компетентності на уроках географії. *Український педагогічний журнал*. 2017. № 1. С.59–65.
8. Мироненко І., Мірошниченко О. Формування екологічної свідомості здобувачів освіти через участь у проєктній діяльності. *Вересень*. 2024. № 4 (103). С. 66–79. DOI: https://doi.org/10.54662/veresen.4.2024.06.
9. Салтовський О. І. Основи соціальної екології : курс лекцій. Київ: МАУП, 1997. 168 с.